Tájtörténet és botanika egy észak-mezőségi terület példáján

Egy tájrészlet jelenlegi növényzetének összetételét és szerkezetét számos tényező határozza meg: a régió klímája, a domborzat, az alapkőzetek és a rajtuk kialakult talajok típusa és sokfélesége, a vegetációtörténeti események, végül, de nem utolsó sorban az itt élő emberek sok száz vagy ezer éves tevékenysége. Ez utóbbi tényezőnek különösen nagy jelentősége van az olyan régiókban, melyek hosszú ideje aránylag sűrűn lakottak, és lakóik mezőgazdasággal (is) foglalkoznak. A tájban élő emberi közösség az idők folyamán egyrészt megszüntetett és átalakított bizonyos növényzeti típusokat, ezzel sokszor visszafordíthatatlan változásokat (erősebben fogalmazva: károkat) okozott, ugyanakkor fenntartotta azt a tájat, amelyet ma ismerünk. Ezért a növényzet mai képének megértéséhez elkerülhetetlen a múltbeli beavatkozások ismerete, s az egyes növényzeti típusok sorsának további alakulásáról is pontosabb képet alkothatunk a korábbi használat hatásának ismeretében. Ha pedig a jelenlegi állapotot szeretnénk megőrizni, természeti értékei vagy akár tájképi-esztétikai jelentősége miatt, akkor tekintetbe kell vennünk, hogy ezeket az értékeket milyen használati forma (legeltetés, kaszálás, erdőélés stb.) alakította ki és tartotta fenn.

A következőkben egy észak-mezőségi terület – a sóbányáiról és népi hagyományairól jól ismert Szék község határa – példáján szeretnénk szemléltetni, hogy melyek azok a tájtörténeti adatok, amelyek a növényzettel foglalkozó kutatót segíthetik. Az itt bemutatott eredmények egy, a Mezőség növényzetének feltárását célzó vizsgálat részei, amelynek keretében több mintaterület természetközeli fás és gyepnövényzetét, valamint parlagterületek és erdőirtások regenerációs képességét igyekeztünk felmérni. Vizsgálatunkban kevesebb figyelmet szenteltünk az, egyébként a Mezőségen nagyon jelentős, s egykor nagy kiterjedésű tavak és nedves területek növényzetének, ezért változásukat a tájtörténeti bemutatásban is csak röviden említjük. Észak-mezőségi mintaterületünk a Szék és Vasasszentegyed közötti Beszterce patak völgyében terül el, itt készült el a jelenlegi növényzet kisléptékű (1:5000) vegetációtérképe, de a tájtörténeti adatokat nagyobb területről, Szék teljes határáról, gyűjtöttük.

A tájrészletet terepbejárásainkon készült felvételek és fajlisták, valamint térképek, szakirodalmi adatok alapján jellemeztük növényzeti és tájhasználati szempontból. A határ tájtörténetét régi katonai térképek (I., III. katonai felmérés térképei), régi tájleírások, néprajzi és gazdasági monográfiák (Kós 2000, Kádár 1898–1905), helybeliek elbeszélései alapján rekonstruáltuk.

A jelenlegi táj rövid jellemzése

A vizsgált tájrészlet 300–534 m tengerszint feletti magasságok között fekszik. A NY-K-i irányú fővölgy (Beszterce völgye) alja kiszélesedő, ebbe torkollik számos kis mellékvölgy, melyek É-D-i irányúak, domboldalaik pedig legnagyobb részt DNY-i és DK-i kitettségűek. A mellékvölgyeket D felé néző oldalak zárják le. A mellékvölgyeket erdők szegélyezik, a domboldalakban fátlan térségek találhatók. Jelenleg is jelentős erdősültségű. Az erdőterületeken kívül a völgyoldalakban szárazgyepeket (a meredek lejtésű helyeken), félszáraz erdőirtásréteket és másodlagos gyepterületeket, valamint 2-13 éve felhagyott parlagokat találunk. A völgyaljban mocsárrétek (ezek egy része is másodlagos, ám sikeresen regenerálódott, fajgazdag) és pangóvizes területek találhatók, melyek szántóföldekkel váltakoznak, valamint van egy állandó vízfolyás a fővölgyben. Jelenleg főleg a völgyalji területeket művelik meg (gabona, kapáskultúrák). A területen barna erdőtalajokat találunk (utalva arra, hogy egykoron a táj szinte teljes mértékben erdővel borított volt), mely a lejtők felső harmadában sokkal erősebben erodált (gyakran alapkőzetig), a lejtő alsó részén gazdagabb a talaj humusztartalma.

Szék község és határa Wagner Péter fotóin (2002–2003)

Szék határának tájtörténete

Szék környéke már a legkorábbi időktől fogva lakott lehetett, erre utalnak a vicekúti őstelepen talált kő- és bronzeszközök, amelyeket Kádár (1898) említ. Sókészleteit már a római idokben ismerték: a falu első sóbányájának a református templom mögötti Sósréten található négy széles tölcsér alakú mélyedést tartják A népvándorláskor betelepülő szlávok szintén bányásztak. A helység első írásos említése 1291-ből származik, III. Endre 1291-ben már szabad királyi városnak mondja (e kiváltságot a 17. század elejéig megőrzi). A sóbányászaton kívül (1812-ig öt akna üzemelt) a városban, majd községben, állattartással (főleg szarvasmarhatartással), kisebb mértékben pedig földműveléssel foglalkoztak.

1. Szék környéke a 18. század végén (készült az I. katonai felmérés alapján)

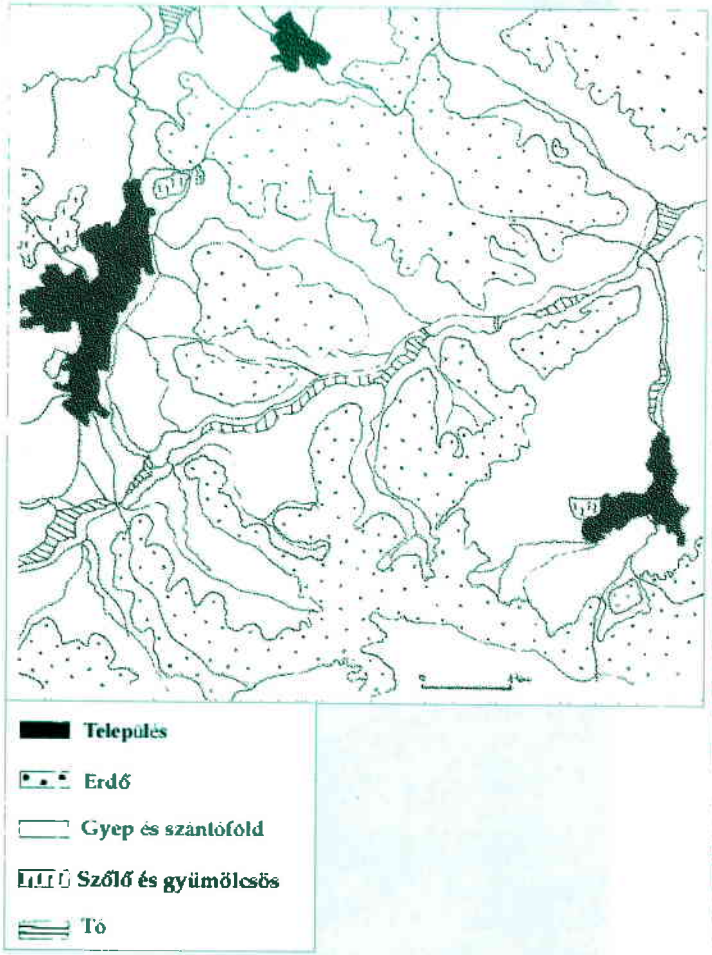

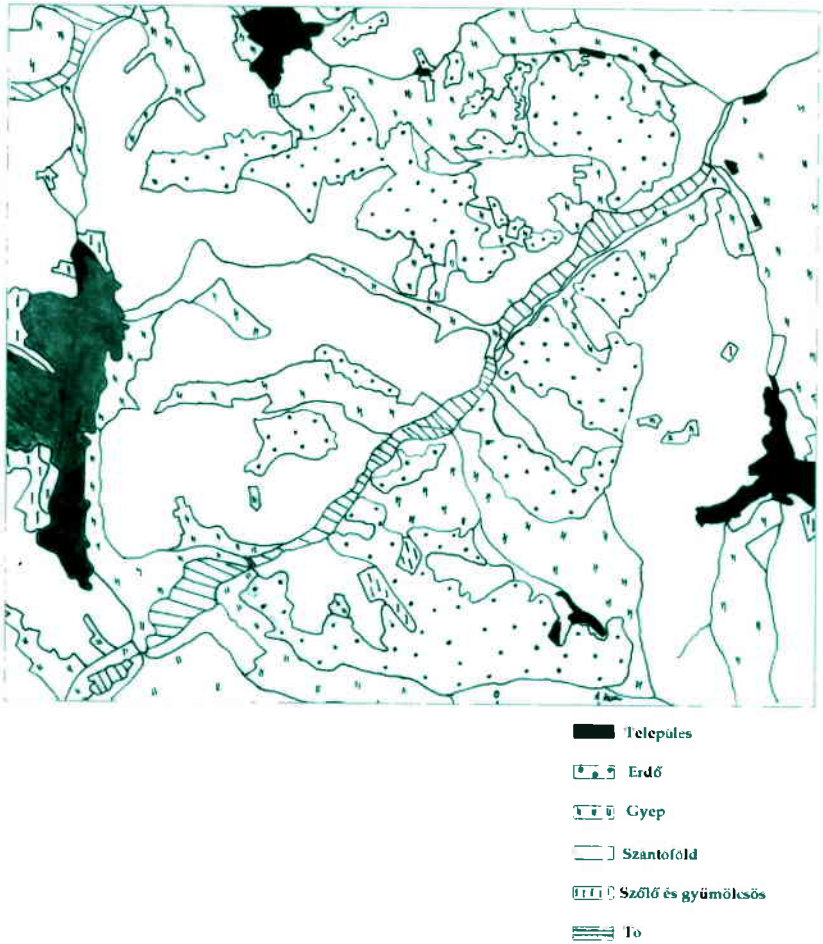

2. Szék környéke a 19. század végén (készült a III. katonai felmérés alapján)

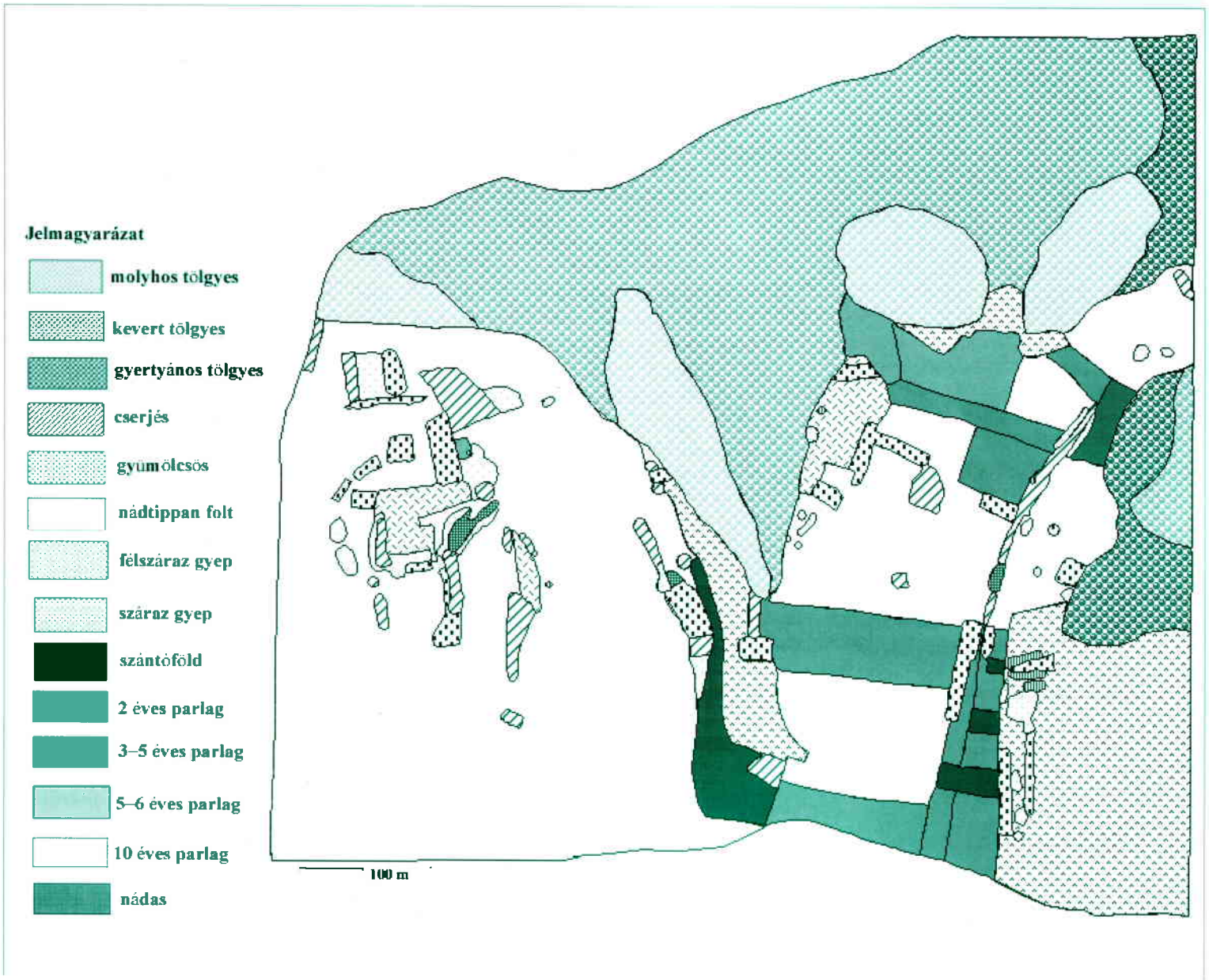

Jelenlegi tájhasználat a mintaterületen (Szék határa)

A településhez tartozó legelők és szántóföldek erdőirtások révén keletkeztek, mert a falu környéki lapályok vizesek, mocsarasok voltak. A községi tulajdonban levő közerdők irtását már a 18. század elején megtiltották, de ekkorra már az erdős területek megfogyatkoztak, a meglevő erdők pedig fiatalok voltak: az 1721-es hivatalos összeírás említi, hogy *„erdejében nincsenek szép épületnek való fái, de sok makkot és tűzre való fát szolgáltatnak"*. Az erdőirtás ekkor sem szűnt meg teljesen, 1829-ben jelzik, hogy a szomszédos Szentegyed lakossága a Hársas és Borzás tetőkről lassanként kiirtotta az erdőt, hogy szántót és kaszálót nyerjen (Szabó T. 1982). Az I. és a III. katonai felmérés (1. és 2. ábra) térképeit összehasonlítva megfigyelhető, hogy a Sóskút-hegy egyik erdeje harmadára zsugorodott a szántóterületek javára, az Árnyas–Sárkánytó–Hosszúér vonulat erdeit pedig legelők szabdalják fel. Kós Károly munkájából megtudjuk, hogy a családoknak minden évben kinyilaztak egy részt a közös erdőből, ahonnan meghatározott mennyiségű (a 19. század végén 20 szekér) fát termelhettek ki saját használatra. Egyedül a Hosszúér nevű *„szép tölgyest"* nem osztották ki, innen csak különleges alkalmakkor lehetett épületfát vágni.

A széki mezőgazdaság sajátossága, amely egyben az állattartás jelentőségére is utal, hogy a kétnyomásos gazdálkodást egészen a 20. század elejéig megtartotta, s csak nehezen mondott le róla, a kényszerű tagosításkor (az Erdélyi-medence falvainak jó része már a 18. században áttért a háromfordulós művelésre). A szántóföldek a lankásabb domboldalakon és a dombhátakon alakultak ki, a meredekebb oldalak művelése csak a vaseke 20. sz. eleji (késői) elterjedése után vált lehetségessé, teraszosítással. A faluhoz közel eső domboldalakat inkább szántóként, a távolabbi határrészeket és meredek oldalakat pedig legelőként használták. Az állandó legelőkhöz azonban még hozzátevődött minden évben az éppen ugaroltatott szántórész is. A völgyalji üde, gyakran mocsaras réteket kaszálóként hasznosították. A falutól távolabb eső határrészek művelésére csak a tagosítás után került sor, ekkor a távolabb eső földeket gyakran idegenek vásárolták meg, tanyákat alapítva.

Népszerű volt a szőlőművelés is, bár az idelátogató idegenek nem tartották ízletesnek a széki szőlőt és bort (Hodor 1833, idézi Kós 2000). Ennek ellenére Kós adatai szerint, a filoxéra-járvány előtt a községnek 9 szőlőhegye, összesen kb. 1000 hold, volt (a katonai felmérések térképein csak öt szőlő van feltüntetve, valószínűleg a nagyobb területűek). A gyümölcstermesztés nem tekintett vissza nagy hagyományokra, gyümölcsfát inkább csak a szőlőbe ültettek, de a kivágott erdők helyén sok vadgyümölcsfát hagytak meg a talaj megfogására. A 18. sz. második felében a közterületen magától nőtt gyümölcsfát védik (Kós 2000). A gyümölcstermesztés (cseresznye, szilva, alma) a szőlők pusztulása után kezdett elterjedni, ekkor a gyümölcsösök elfoglalták a szőlők helyét.

Szék határának tájtörténete az utóbbi 40 évben és mintaterületünk jelenlegi növényzete

Az 1960-as években (tagosítás) fontos változás következik be a széki táj használatába, mely a megművelhető területek határát nagyban kitolja. Az eddig még sértetlen gyepek legnagyobb részét feltörik, majd 15-20 évig szántóföldként hasznosítják. Búzát, kapáskultúrákat és zöldségeket termesztenek. Csak a nagyon meredek lejtőkön lévő, amúgy is alacsony tápanyagtartalmú talajon tenyésző szárazgyepek, vagy a nagyon jó minőségu szénát (takarmányt) adó kaszálóterületek (ezek nagy része másodlagos, 70-100 éve felhagyott, de jól regenerálódott növényzetű) maradnak felszántatlan. Ezekre viszont immár sokkal nagyobb legelési nyomás nehezedik. Az ugyanakkora, vagy növekvő állatállományt továbbra is el kell tartani. A 60-as, 70-es, 80-as években tehát valószínűleg a megmaradt gyepterületek túllegeltetése volt jellemző. A 60-as években néhány domboldalban szőlőt telepítenek. Az 50-es években a suvadásos lejtőknek minősített részekre idegenhonos fafajokat (feketefenyő, luc, akác) telepítenek, amelyek a mai napig az erdészet gondozásában vannak. Ezekkel az ültetvényekkel nagy területű, jó állapotú sztyeppréteket tettek tonkre (a fenyvesek alatt számos védett, ritka faj egyedeit találtuk).

A kommunizmus bukásával egy időben (1990), egyszerre omlik ossze az addig fenntartott gazdasági rend és elgondolás:

hatalmas szántóterületeket hagynak fel (a legtöbbet ezek közül mind a mai napig nem művelnek), az állatállomány lassú csökkenésnek indul. A felhagyott területeken ily módon elindul a növényzet szukcessziója, de a hirtelen csupasszá váló felszínek évről évre ki vannak téve a víz eróziójának. A torenciális esők utáni sárfolyások nagy, csupasz, erodált felszíneket tartanak fenn ezeken a területeken még 10-13 évvel a művelés felhagyása után is. A völgyekben az utóbbi 30 évben számos új vízmosás keletkezett (az 1970-es években készült részletes, 1:5000-es léptékű térképpel való összevetés eredménye), az erdőtalaj pedig a meredekebb vagy közepesen meredek lejtőkről leerodálódott, akár egészen az alapkőzetig.

Az 1990 környékén felhagyott szántóterületek visszakerültek eredeti gazdájukhoz, így egyesek (nagyon kevesen) újra művelésbe vonták szántóterületeiket. Pár év (2-4 év) elteltével azonban megbizonyosodtak arról, hogy a falutól távol eső (őrizetlen), erdőtől 2-3 oldalról körülvett területeken a vadak pusztítása olyan mértékű, hogy ez lehetetlenné teszi a nyereséges gazdálkodást. Ilyen módon ezeket az utóbb pár évre újra művelésbe vont parcellákat felhagyták.

A jelenlegi fátlan térségeket a 10-13 éve felhagyott szántóföldek gyéren benövényesedett területei uralják, melyek között helyről helyre néhány viszonylag frissen felhagyott (2-5 éve) szántóföld található. A vizsgált tájban néhol nagyon rég óta (70-100 éve) felhagyott szántóföldeket is találtunk, amelyekre az idős helybeliek szüleik vagy nagyszüleik elmondásai alapján emlékeznek.

A feltöretlen, természetközeli gyepek aránya kicsi. Ezek között főleg a nagyon meredek (40-65°) domboldalakon lévő sztyepprétek a legkiterjedtebbek. Előfordulásuk a tájban főleg edafikus okokkal magyarázható (meredek lejtés, vékony talajréteg). A szárazgyepek mellett egyetlen természetközeli állományát találtuk a tájban egykoron (az erdőirtások után) valószínűleg sokkal nagyobb területeket borító félszáraz irtásréteknek. Ez az állomány az erdő közvetlen közelében található. A gyepterületek legnagyobb részét, csakúgy, mint a felhagyott szántóföldeket legeltetik szarvasmarhával és juhokkal. A szarvasmarhákat csakis néhány kijelölt mellékvölgyben legeltetik, itt a gyepek állapota sokkal jobb, mint a juhval legeltetett részeken. Tavasszal a legelőket évről évre felégetik. Az erdő közelében lévő és a völgyalji, bőséges takarmányt adó irtásréteket vagy másodlagos gyepeket kaszálják. Nagyon kevés használatlan terület van a tájban. A gyümölcstermesztés a korábbi szőlők felhagyása óta jelenleg főleg a szilvatermesztésre (mely igénytelen a klímával szemben is) szorítkozik. Ezek a kis szilvafások nem igényelnek gyakori gondozást, így a falutól távolabbi területeken is fenntarthatók.

A parlagterületek erdőirtás-eredetének köszönhetően már a fiatal parlagokon is sok erdossztyepp vagy erdei faj, valamint cserje jelenik meg. Félszáraz-száraz termőhelyeken, 10-13 éve felhagyott szántóföldeken a barázdált csenkesz (*Festuca rupicola*) a legfontosabb domináns faj. A lejtőn megjelenő másodlagos gyepek, parlagok erős eróziós hatás (torenciális esők, sárfolyások) alatt állnak, hatalmas csupasz földfelszínek jelennek meg, ahová a rövidéletű fajok, szántóföldi gyomok újra és újra visszatelepülhetnek. Ilyen módon az erózió fenntartja a gyomos állapotot és gátolja a szukcessziót. Az állati eredetű zavarások (túrások) segíthetik a talajeróziót. Kezelés (legeltetés vagy kaszálás) mellett, az 50-100 éve felhagyott parlagok fajgazdag félszáraz erdőssztyepprétekké regenerálódhatnak.

Erős és gyors cserjésedés tapasztalható úgy a gyepekben, mint a parlagokon, és a cserjésedést nem zárja ki a parlagok rendszeres használata (főleg legeltetése). A cserjésekben megjelennek az erdei cserjefajok (pl. veresgyűrűs som, bibircses kecskerágó) és a lágyszárú erdőssztyepp fajok (édeslevelű csüdfű, bakfű). Mindez a felé mutat, hogy használat (legeltetés, kaszálás) nélkül vagy a használat abbamaradásával (kb. 100 év alatt) erdő keletkezése valószínű. A tájban szétszórva jelen lévő extenzív gyümölcsösök biztos kiindulópontjai a cserjésedésnek (árnyék az erdőssztyepp és erdei fajok számára; madarak leszállóhelyei, őzek, vaddisznók búvóhelyei, ezáltal az állatok kitűnő propagulumterjesztők). Az emberi tevékenység abbamaradásával 100-200 év alatt a táj csaknem teljes beerdősülése várható.

Mivel a cserjésedés ilyen erőteljes, jogosan merülhet fel tehát a kérdés, hogy milyen lehetőségei vannak egy fajgazdag, természetközeli fás növényzet kialakulásának ebben a tájban, a múlt kezelési tapasztalatai valamint a jelenlegi állapotok

Szék község és határa Wagner Péter fotóin (2002–2003)

alapján. Az észak-mezőségi területek klímája nedvesebb, az erdő fejlődéséhez kedvezőbb, mint a belső-mezőségi területeké. E tény, valamint az, hogy a közeli Szék lakói nem csak mezőgazdaságból éltek, más igényekkel bírtak, mint az „elmaradottabb" belső-mezőségi lakosok, nagyban befolyásolta a korábbi erdőélési gyakorlatot. Egyes erdőtag fáját szinte kizárólag tűzifaként hasznosították, sarjaztatással újították – ezek ma ugyanolyan elszegényedett sűrű sarjas, gyér aljnövényzetű erdők, amelyeket szinte minden közép-mezőségi falu határában megtalálhatunk. Ugyanakkor mivel a makkoltatás szokása sokáig fennmaradt, s a juhtenyésztés csak később jutott el ide, mint a kevertebb lakosságú vidékekre, szükség volt a makkos erdők, a jó növekedésű tölgyerdők fenntartására, amelynek fáit szükség esetén építkezésre is fel lehetett használni.

Az erdők nagy része jelenleg is, akárcsak második világháború előtt, községi tulajdonban van, és az erdészet kezelése alatt áll. Csak a község Kisszék felé eső részén lévő erdők (pl. Árnyas erdő) kerültek vissza magántulajdonba. A község határában a legutolsó tarvágás 15-20 éve történt, amikor két kis területű gyertyánost vágtak ki (a Paptelke oldalban a lejtő középső harmadában és a Sóskút-hegyen az északi lejtő felső harmadában). Az erdő többi részén csak az előírt tisztítási munkák nyoma figyelhető meg. A tölgyesek vágáskorát a legutóbbi kezelési tervekben megemelték 70-80 évről 100 évre, vagyis a ma 40-60 éves tölgyeseket várhatóan a következő 50 évben csak ritkítani fogják. Mintaterületünkön jelenleg a kevert tölgyesek az enyhébb lejtésű déli-délkeleti, keleti oldalakon valamint a keskeny platókon fordulnak elő. Állományaik fajgazdagok, bár nagyrészt egykorúak. Felső lombkoronaszintjében a kocsánytalan tölgy uralkodik, a keleti-délkeleti oldalakon a fagyérzékeny csertölgy, a platókon pedig kevés kocsányos és molyhos tölgy kíséretében. Elegyfaként a felső koronaszintben madárcseresznye és mezei juhar fordul elő, az alsó szintben már megjelenhet a gyertyán, barkócaberkenye, tatárjuhar is. A cserjeszint gyér (ez valószínűleg az alig három éve végzett tisztítási munkálatoknak köszönhető, hiszen a gyepszintben a cserjefajok magoncai nagy számban vannak jelen). A lombszintek alacsony záródása dús és fajgazdag aljnövényzet kialakulását teszi lehetővé. A keleties oldalakon a fűfajok dominálnak, a platókon a fénykedvelő erdei-erdőszéli kétszikűek nagyobb borításértékeket érnek el. Mellettük mindkét esetben általános erdei fajok és nagyon kevés üde árnykedvelő faj jelenik meg. A másik nagykiterjedésű erdotípus a területen a gyertyános-tölgyeseké. Az idősebb állományai szintén fajgazdagok, bennük már megjelennek a típusra jellemző árnykedvelő, üde erdei fajok.

A meredek lejtők molyhos tölgyeseinek helyzete sokkal kényesebb. Ezeken a területeken a legeltetés hatására az erdő visszaszorulása, majd a legeltetés intenzitásának csökkenésével az erdő előretörése többször ismétlődött az elmúlt 100-150 évben (valószínűleg korábban is). A fiatalabb állományok jelenleg 20-25 évesek, az idősebbek 50 év körüliek. Az erdőben juhmakkoltatás van, és a legelő állatokat gyakran behajtják az erdőbe nyáron is, a tiltások ellenére. A legelés ma is leginkább a molyhos tölgyeseket és az erdőszegélyeket érinti, ahol a gyepszint elszegényedése és elgyomosodása figyelhető meg. Az 1990-es évektől a vadállomány (őz, vaddisznó) is elszaporodott, ami szintén hatással lehet az erdei aljnövényzet, az újulat és a cserjeszint növekedésére.

A korábbi, aránylag kíméletes kezelés és a jelenlegi állapot felmérése nyomán tehát azt várhatnánk, hogy az emberi beavatkozás elmaradásával akár természetközeli, értékes erdők alakulhatnának vissza a nedves területek és a nagyon meredek oldalak kivételével az összes többi területen. Nyugat-európai tapasztalatok azt mutatják azonban, hogy a felhagyott legelők és szántóföldek helyén spontán terjeszkedő fás növényzet gyakran még 150-200 év után sem hasonlít egy természetközeli erdőhöz (Peterken 1996), mert a jól terjedő cserjék, akár fatermetűvé nőve, megrekesztik az erdő kialakulását. Emellett a fent említett gazdag irtásrétek teljesen eltűnhetnek a tájból.

Zárásképpen elmondhatjuk, hogy a nagyobb, táji szintű növényzetdinamikai folyamatok megértéséhez támaszt nyújthat a történeti térképek vagy néprajzi-történeti források tanulmányozása. Érdemes odafigyelni továbbá a jelenleg éppen változóban levő tájhasználatra, mert e változások nyomán (kaszálás felhagyása, állatállomány megváltozása), sok olyan elem tűnhet el a tájból, amelyet jelenleg értékesnek tartunk. Jó lenne, ha kisebb léptékű vizsgálatokat is meg lehetne alapozni hasonló történeti adatokkal: például egy-egy szántó- vagy erdőtag, gyeprészlet pontos kezelési történetének ismerete, botanikai információkkal kiegészítve a természetvédelmi kezelések kidolgozásának biztosabb alapját jelenthetnék.

Munkánk anyagi hátterét az Arany János Közalapítvány és az Erdélyi Múzeum-Egyesület biztosította. Köszönet érte!

SZABÓ ANNA – RUPRECHT ESZTER